

VAJADUS JA VÕIMALUS LUUA TOTALITAARSETE KÄSUMAJANDUSRIIKIDE TRANSFORMATSIOONI TEOORIA (majanduspoliitiline aspekt)

Janno REILJAN

Tartu Ülikooli majandusteaduskond. Lossi 5/7-315, EE-2400 Tartu, Eesti

Esitanud Ü. Ennuste

Toimetusse saabunud 4. jaanuaril 1995, ümbertöötatult 19. septembril 1995, avaldamisele lubatud 7. novembril 1995

Artikkel esindab ja kaitses seisukohta, mille kohaselt totalitaarsete käsumajandusriikide üleminek demokraatlikule turumajandusele ei ole maailmaajalooliselt uus spetsiifiline nähtus. Seega ei ole keskne probleem mitte uue spetsiifilise ühiskondliku arengu teooria – transformatsiooniteooria – loomine, vaid turumajanduse tekkimist ja arengut käsitlevate teooriate rakendamine ning adapteerimine konkreetsete arengutingimustega transformatsioonimaades. Samal ajal toob transformatsioon esile mitmeid probleeme ja paradokse, mis otstarbekate ja perspektiivikate majanduspoliitiliste otsuste vastuvõtmiseks nõuavad põhjalikku teoreetilist käsitlust. Artiklis on esitatud ülevaade demokraatliku turumajanduse arengu käigus loodud teooriatest, mis transformatsiooniprobleeme käsitleda võimaldavad.

Transformatsioon kui ühiskondliku olemise kõiki külgi sügavalt puudutav protsess on sedavõrd mitmetahuline, et selle tervikkäsitus nõuab rohkete uurijate pikaajalist tööd. Transformatsioonimaade vahetu kogemus on veel sedavõrd lühiajaline, et paljude osaprotsesside olemus ning areng on veel ebaselged. Artiklis on keskendunud ainult ühele probleemile – tervikliku transformatsiooniteooria loomise vajalikkusele ja võimalikkusele. Vastuse leidmine sellele küsimusele on majanduspoliitiliselt oluline: kas ümberkorralduste teoreetilise alusena rakendada olemasolevaid turumajanduslikke teooriaid (neid arendades ja adapteerides) ja praktilisi kogemusi või kontsentreerida teoreetilistes uuringutes jõud põhimõtteliselt uute lahenduste leidmisele. Viimane seisukoht tähendaks sisuliselt, et transformatsioon tuleb teostada ilma kompleksse teoreetilise baasita, sest selle väljaarendamine ületab majanduspraktikas transformatsiooniprotsessidele antava aja.

Artikkel toetub peamiselt saksa keeleruumi uurijate töödele, sest Saksamaa on ka ise vahetult transformatsioonist puudutatud. Seega on siinse artikli näol tegu enam probleemi püstitamise kui lahendamisega.

SISSEJUHATUS

Ida-Euroopa maade, sealhulgas Balti riikide arengul on praegusajal kolm tihedasti läbipõimunud dimensiooni:

- ühiskondliku korra olemuslik muutus;
- iseseisva majanduse loomine, s. t. eraldumine Nõukogude Liidust ja laiemalt Vastastikuse Majandusabi Nõukogu (VMN) tsentraliseeritud (käsu)majandussuhete süsteemist;
- sidemete loomine maailmamajandusega ning selles oma koha otsimine.

Ka üksikult võetuna on need protsessid vägagi komplitseeritud. Läbipõimuna on aga sageli raske neid üksteisest eristada ning ühiskondlikud suhted muutuvad ebaülevaatlikuks ja raskesti mõistetavaks. Siinses töös on püütud autarkiliselt käsumajanduselt avatud turumajandusele üleminevate maade arenguprobleeme käsitleda kahes mõõtnes:

- ühiskondlik (sealhulgas majanduslik) transformatsioon;
- maade kui ettevõtluse asukoha väärtus maailmamajandusse integreerumise olemusliku alusena.

Objektiivsetele eksistentsi- ja arengutingimustele vastava koha omandamiseks rahvusvahelises tööjaotuses püstitub transformatsioonimaade ette keskne teoreetiline probleem: kas ühiskondlik transformatsioon totalitaarsetes käsumajanduslikes riikides on maailmamajanduse arengus kvalitatiivselt uus ja sedavõrd spetsiifiline protsess, et vajalikuks ja võimalikuks osutub uue teooria – transformatsiooniteooria – loomine toimuva kirjeldamiseks, seletamiseks ja prognoosimiseks?

Ühiskondliku olemise süvastruktuuride ja ühiskonnaelu institutsioonilise korralduse kvalitatiivne muutus totalitaarsetes käsumajandusega maades on nii nende riikide kui ka maailmamajanduse praeguse arengu seisukohalt uus nähtus, mille mõistmine nõuab igakülget ja sügavat teoreetilist käsitlust. Ühiskondlike ümberkorralduste üksikutele külgedele on pühendatud väga palju kirjutisi, milles kajastub nende protsesside lähenemise vastuolulisus. Ümberkorralduste majanduspoliitilise juhtimise aspektist ongi tõstatatud küsimus uue tervikliku teooria – transformatsiooniteooria – väljatöötamise vajalikkusest. Ümberkorralduste eklektilisust, vastuolulisust ja aeglast tempot on sageli põhjendatud ühtse teoreetilise baasi puudumisega.

Autor esindab ja kaitses artiklis seisukohta, mille järgi totalitaarsete käsumajanduslike riikide üleminek demokraatlikule turumajandusele pole uus spetsiifiline nähtus maailmamajanduse ajaloolise arengu aspektist hinnatuna. Seega pole keskne probleem mitte uue ühiskondliku arengu teooria loomine, vaid turumajanduse tekkimist ja arengut käsitlevate teooriate rakendamine ning teatud juhtudel adapteerimine konkreetsete arengutingimustega transformatsioonimaades.

Autor näitab, et ümberkorraldused totalitaarsetes käsumajanduslikes riikides pole maailmaajalooliselt spetsiifilised ei oma lähtesituatsioonilt, lõppesmärgilt ega ka rakendatavate abinõude seisukohast hinnatuna. Seega pole sellest transformatsioonist lähtuvalt uue spetsiifilise teooria väljatöötamine ei vajalik ega ka võimalik. Samal ajal toob transformatsioon esile probleeme ja paradokse, mis otstarbekate ja perspektiivikate majanduspoliitiliste otsuste vastuvõtmiseks nõuavad põhjalikku teoreetilist käsitlust. Artiklis on esitatud ülevaade demokraatliku turumajanduse arengu käigus loodud teooriatest, mis võimaldavad käsitleda transformatsiooniprobleeme.

Transformatsioon kui ühiskondliku olemise kõiki külgi sügavalt puudutav protsess on sedavõrd mitmetahuline, et selle tervikkäsitus nõuab rohkete uurijate pikaajalist tööd. Ajaloolise kogemuse lühiajalisuse tõttu on paljude osaprotsesside olemus ning areng veel ebaselged. Autor keskendub ainult ühele probleemile – tervikliku transformatsiooniteooria loomise vajalikkusele ja võimalikkusele. Majanduspoliitiliselt on oluline: kas ümberkorralduste teoreetilise alusena rakendada olemasolevaid turumajanduslikke teooriaid (neid arendades ja adapteerides) või kontsentreerida teoreetilistes uuringutes jõud põhimõtteliselt uute lahenduste leidmisele. Viimane seisukoht tähendaks sisuliselt, et transformatsioon tuleb teostada ilma kompleksse teoreetilise baasita, sest selle väljaarendamine ületab transformatsiooni ajalise kestuse.

1980. aastate keskel Nõukogude Liidus alustatud katse viia totalitaarse käsumajandussüsteemi sisemise modifitseerimise (perestroika) abil see süsteem vastavusse muutunud keskkonnatingimustega ning parandada töötajate töödistsipliini tõstmise ja uue(?) investeerimispoliitika abil majandamistulemusi osutus väheviljakaks. Käsumajandussüsteem näitas võimetust adekvaatselt reageerida tarbijate kvalitatiivselt muutunud nõudmistele ning kohaneda tehnilis-tehnoloogilise arengu ning üha tugevneva rahvusvahelise konkurentsiga. Käsumajandussüsteemi parandamiseks antud poliitilisi vabadusi kasutati järjest enam süsteemi ideoloogilise aluse kritiseerimiseks ning seega süsteemi olemuse muutmise ettevalmistamiseks ja alustamiseks. Kommunistliku ideoloogia krahhiiga ning nn. sotsialismileeri ja NSVL vormis esinenud Vene impeeriumi kui selle peamise kandja lagunemisega algas enam kui kahekümne riigi ühiskondliku olemuse põhjalik ümberkujundamine.

Reformid kasvasid Kesk- ja Ida-Euroopa maades üle revolutsiooniks. Mõiste *revolutsioon* on aga ideoloogiliselt tugevasti diskrediteeritud ja nii oli vaja üha intensiivistuvate ühiskondlike protsesside tähistamiseks leida poliitiliselt neutraalne (ideoloogiavaba) termin. Eristamaks süsteemi olemuse kvalitatiivsele muutmisele suunatud ümberkorraldusi süsteemi arendamisele (täiustamisele, parandamisele) suunatud *reformidest* selle põhiolemuse muutumatuse tingimustes, hakati esimesi nimetama *transformatsiooniks*. Tugevasti tsentraliseeritud käsumajandusest¹ turumajandusele üleminekut hinnatakse ajalooliselt ainulaadseks protsessiks [1, lk. 24; 2, lk. 28]. See õigustaks eritermini kasutuselevõttu. Tihti käsitletakse transformatsiooni aga kitsalt majandussüsteemi või -korra olemuse muutusena, mitte aga kogu ühiskondliku olemise kvalitatiivse muutusena [3, lk. 5; 4, lk. 11]. Kuid üha enam süveneb arusaamine, et transformatsioon kujutab endast kogu majandus- ja ühiskonnasüsteemi vahetust koos väärtushinnangute põhjaliku muutusega [5, lk. 262].

Transformatsiooni kui süsteemi olemuse muutust ei saa ega tohi siiski jäigalt vastandada reformidele süsteemi raames. Ka evolutsiooniline areng (samsamulised muutused süsteemi sees) võivad lõpptulemusena kaasa tuua kvalitatiivse hüppe süsteemi olemuses. Olemuslik murrang ei pea sugugi olema järsk ja vapustustega seotud. Nii on sageli raske määrata konkreetset murrangupunkti (nii ajalisel kui ka sisulisel arengul), millest alates võib rääkida uuest kvaliteedist. Sujuv transformatsioon on iseloomulik eelkõige demokraatlikele ühiskondadele, kus muutused toimuvad üldiselt (enamuse) aktsepteeritud suunas ja ulatuses, vastavalt ühiskondlike jõudude arengule ning keskkonnatingimustele. Ainult muutuste vajaduse pikaajaline ignoreerimine, sisemiste vastuolude teravnemise ja keskkonnatingimuste muutuse eiramine võivad kaasa tuua vajaduse järskudeks ja paljudele ühiskondlikele subjektidele ootamatuteks muutusteks. Seejuures võivad vastuolud kergesti üle kasvada muutustes osalevate huvigruppide otseseks konfliktiks, mis kogu ühiskonnale üle kandudes võib kaasa tuua dramaatilisi vapustusi ning ettearvamatuid tagajärgi.

¹ Aastakümneid kestnud propaganda mõjul nimetatakse seda majandussüsteemi tihti ekslikult plaanimajanduseks. Vea olemus seisneb selles, et ühiskondlik subjekt saab planeerida oma tegevust ainult tegevus- ja valikuvabaduse piires. Turumajanduse tingimustes on subjektide valikuvabadus ja võimalus oma tegevuse planeerimiseks tunduvalt suuremad kui käsumajanduses. Käsumajanduse puhul oli riigil ülemäärane suur vabadus ning teiste subjektide vabadus oli oluliselt piiratud, mistõttu planeerimine ei saanud välja kujuneda ega areneda.

Ühiskondlike subjektide sunnib oma tegevust planeerima eelkõige vastutus selle tegevuse tulemuste eest. Ka subjektide vastutus oma tegevuse tulemuste eest on turumajanduses suurem kui käsumajanduses. Suurem võimalus ja sund planeerida viisidki paratamatult selleni, et turumajanduses tegeldi planeerimisega nii praktikas kui ka teaduslikus uurimistöös tunduvalt rohkem kui ennast plaanimajanduslikuks nimetavas käsumajanduses.

Totalitaarse ühiskonnakorraldusega surus võimu usurpeerinud kiht nn. sotsialistlikes riikides maha (tagaplaanile) kõigi teiste ühiskondlike subjektide legitiimsed huvid ning püüdis ka muutunud keskkonnatingimustes ainult oma huvisid teenivat poliitikat läbi suruda. Kivistunud totalitaarne süsteem suurendas pidevalt vastavate ühiskondade institutsioonilise struktuuri arengu mahajäämust sisemiste jõudude ja keskkonnatingimuste arenguga määratud tasemest. Seega samastub transformatsioon sotsialistlikes riikides paratamatult suurte (radikaalsete) muutustega ühiskonnakorralduses ja võrreldes evolutsioonilise arenguga on sisuliselt muudetavaks suuruseks peamiselt ümberkorralduste ajaline dimensioon (konkreetsete institutsioonide reformi ajastamise ja kestuse probleem).

Transformatsiooni kui spetsiifilise ühiskondliku protsessi tunnustamisest lähtuvalt esitatakse tees transformatsiooniteooria loomise vajadusest. Selline teooria peaks süsteemselt ja komplekselt avama transformatsiooni põhjused, eesmärgid, ülesanded, liikumapanevad jõud, teed, vahendid ja tulemused [3, lk. 5–6]. Sellega loodaks alus transformatsiooniprotsesside teaduslikule eesmärgipärasele juhtimisele. Senini pole veel suudetud sellist teooriat luua. Klassikalised (tuntud ja tunnustatud) poliitilised ja majanduslikud teooriad polevat aga transformatsiooniprotsesside avamiseks võimalised ega ka selleks kohandatavad [2, lk. 28; 6, lk. 17].

Transformatsiooniteooria loomisele ressurse suunates tuleb aga turumajanduse nõuetele vastavalt kõigepealt esitada küsimus oodatava tulemuse otstarbekusest ning tulude-kulude suhtest. Praegusel juhul tuleks aga ilmselt alustada koguni transformatsiooniteooria loomise võimalikkusest või nende probleemide identifitseerimisest, millele transformatsiooniteooria loomisega peaks lahenduse leidma.

TRANSFORMATSIOONITEOORIA LOOMISE VÕIMALIKKUSEST

Transformatsiooniteooria loomise võimalikkuse esimeseks eelduseks tuleb pidada seaduspäraste seoste ja nähtuste olemasolu arenguprotsessides. Teooria saab kirjeldada ainult seaduspärasusi, objektiivsete ühiskondlike jõudude vastastikusest toimest tulenevaid paratamatuid muutusi. Senises ideoloogilises diskussioonis rõhutasid nn. sotsialismi apoloogidid (alates K. Marxist ja F. Engelsist) ühiskondliku arengu kindla suuna ajaloolist (üksikisiku tahtest ja tegevusest sõltumatut) paratamatust, samal ajal kui demokraatliku turumajanduse eesvõitlejad tõstsid esile üksikisikut kui ühiskondliku arengu initsiaatorit ja kujundajat, kelle mõtlemise ja tegutsemise determineerimatuses tuleneb ühiskondliku arengu prognoosimatus. Järelikult ei saa luua ka teaduslikku teooriat, mis võimaldaks ühiskonna arengut prognoosida [7, lk. XII, 45 jj; 8, lk. 38 jj].

Transformatsiooni teoreetilise käsitluse aluseks saab autori arvates olla ainult nende kahe äärmusliku lähenemisviisi süntees – ainult vaba inimese immanentsetest huvidest lähtuv tegutsemine kujundab ühiskonna normaalse evolutsioonilise arengu, millel on oma kindlad seosed ja seaduspärasused. Nende avastamine ja kasutamine ühiskonna arengu prognoosimisel oleks siis transformatsiooniteooria uurimisobjekt. H. Leipold on koguni arvamisel, et selline teooria on võimalik luua ja on teatud osas "institutsiooniteooria" näol koguni põhimõtteliselt olemas: "Sotsiaalteaduslik ja konkreetselt majanduslik institutsioonide teooria, mis selgitab institutsioonide mõjusid ja muutust, on võimalik ja konkreetse transformatsioonipoliitika jaoks ka vajalik. Ka selle poliitika kohta kehtib Kantini tagasiulatav seisukoht, et pole midagi praktilisemat heast teooriast. Järgnevalt tuleb tõestada, et see (institutsioonide teooria – J. R.) praegusele sotsialistliku korra transformatsioonile "häid" seletusi annab. Nii institutsioonide mõju kui ka muutuse käsitlemiseks on efektiivsed teooriad olemas." [6, lk. 18.]

Kui tõestused olemas oleksid, siis ei saaks transformatsiooniteooria loomise probleem enam tõusetuda, sest üldisem teooria lahendaks ka konkreetselt transformatsiooniga seotud probleemid.

Transformatsiooniteooria loomise võimalikkuse teiseks eelduseks tuleb pidada uue (originaalse) nähtuse või protsessi olemasolu, mille olemus ja arengu seaduspärasused on senini teaduslikult kirjeldamata, analüüsivõimatu ja süstematiseerimata. Uus teooria võiks selle ülesande täita. Mis siis oleks käsumajanduselt turumajandusele ülemineku protsessis sellist, et võiks rääkida originaalsest uurimisobjektist?

Üht ühiskondlikku protsessi võib kindlasti pidada originaalseks, kui tal on uus senini tundmatu arengueesmärk (protsessi soovitatav või oodatav lõppseisund). Sellest aspektist ei ole käimasolevad transformatsiooniprotsessid kahtlemata originaalsed. Arengu lõppeesmärgiks on transformatsiooni läbitegevates maades seatud arenenud riikides väljakujunenud ja teaduslikult põhjalikult uuritud poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike struktuuride ning institutsioonide loomine. Mingit kvalitatiivselt uut arengu eesmärki transformatsiooniprotsessidele seatud ei ole. Ida-Euroopa riikide eesmärk on transformatsiooniprotsessis tootmisvahendite eraomandusele rajanev kapitalistlik turumajandus [9, lk. 10]. Strateegiliseks probleemiks, mille lahendamisele kõik jõud tuleb kontsentreerida, olevat hindade liberaliseerimine ja monetaarne stabiilsus [10, lk. 116]. Poliitiliselt on eesmärgiks parlamentaarne demokraatia, mille tagamiseks soovitakse toetuda mitmeparteisüsteemile, vabadele valimistele ja võimude lahususe printsiibile [11, lk. 384].

Seega kujutavad transformatsiooni otsesed eesmärgid arenenud turumajanduse ja demokraatliku ühiskonnakorraga riikide seisukohalt ammu seljataha jäetud arenguetappi. Ümberkorralduste vahetud eesmärgid tulenevad riikide poliitilisest ja sotsiaal-majanduslikust arengutasemest. Vastavalt arengutaseme tõusule püstituvad ka sellele tasemele vastavad (arenenud riikides juba töös olevad) eesmärgid. Uute arengueesmärkide (maailmas tavapäraseks kujunenud kvalitatiivselt erinevate struktuuride või institutsioonide ülesehitamine!) seadmist takistab kõigepealt soov arenenud maailmaga integreeruda. Teiseks püüavad maailmas tunnustuse leidnud arengueesmärgid ja nende saavutamise teid ning vahendeid transformatsioonimaadesse üle kanda kõikvõimalikud välisnõustajad ja -abistajad. Kolmandaks on arenenud riikide praktika transformatsiooniteooria puudumisel ainsaks ümberkorraldustele suunatud poliitika süsteemseks juhendiks.

Transformatsiooni lõppeesmärgi sarnasust arenenud riikide praeguse olukorraga ei tohi muidugi mõista ühekülgseks, kui arengu paratamatust selles suunas alati ja igal pool. Selgusetus, ebakindlus ja usalduskriis koos ühiskondlike subjektide huvide vastuolulisuse või vastandlikkusega arenguteede ja mehhanismide valikul võivad konkreetsetes olukordades anda ettenägematuid tagajärgi [2, lk. 27].

Hoolimata transformatsiooni lõppseisundi sarnasusest juba tuntud turumajanduse arengus saavutatuga, võib transformatsioon siiski olla originaalne protsess, kui tal on kvalitatiivselt teistsugune arengu lähteseisund. Transformatsiooniprotsessi kui originaalse uurimisobjekti tunnustamiseks on vaja tõestada, et nn. sotsialistlikes riikides valitsenud

– totalitarism oli põhimõtteliselt erinev turumajanduslikes riikides praegu esinevast või ajaloos esinenud totalitarismist;

– nõukogude impeeriumi kui sotsialismiks nimetatud korra peamise kandja tekkimine, areng ja lagunemine (annab kogu transformatsiooniprotsessile anti-imperialistliku värvingu) oli põhimõtteliselt erinev inglise või prantsuse "turumajanduslike impeeriumide" ajaloost tsiviilühiskonna arenguprotsessis²;

² Nõukogulik sotsialism püsis teoreetilises ja poliitilises diskussioonis olulisel kohal ainult seetõttu, et seda esindas maailmapoliitikas võimas (arvestamist nõudev) jõud.

– majanduse juhtimise tsentraliseerimine ja allutamine poliitilise võimu kandjatele oli maailma ajaloos põhimõtteliselt midagi uut³;

– püüe kindlustada töötajate (eelkõige tööliste) sotsiaal-majanduslikku turvalisust ja selleks rakendatud riiklikud abinõud olid olemuslikult erinevad sotsiaalse turumajandusega riikides selles valdkonnas tehtust⁴.

Seni pole esitatud mingeid tõestusi sotsialismiks nimetatud ühiskondlike tingimuste ajaloolise erakordsuse kohta. Transformatsiooni maailmaajaloolist erakordsust on ainult üldsõnaliselt deklareeritud [2, lk. 28]. Nii totalitarism poliitikas kui ka majandusliku võimu kontsentreerimine riigi kätte, aga samuti riigi ettevõtmised süsteemikuulekate inimeste sotsiaalse turvatunde tagamisel on kõik ajalooliselt või koguni praegu turumajanduslikes riikides tuntud nähtused. Nn. sotsialism on ideoloogilisest sõnavahust vabastatuna oma põhiolemuses sisuliselt sarnane ajalooliselt tuntud feodaalse ühiskonnakorraldusega, seda ka kommunistliku ideoloogia rajaja K. Marxi esitatud feodalismi iseloomulikest tunnustest lähtudes.

Kuigi sotsialismil 20. sajandi feodalismina olid oma spetsiifilised jooned keskaegse feodalismiga võrreldes (spetsiifiline ideoloogiline terminoloogia, inimeste kõrgem haridustase ja liikumisvabadus, suurem tähelepanu töötajate majandusliku võrdsuse ja sotsiaalse turvatunde tagamisele jms.), ei muuda need feodalismi kui ühiskondliku (poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse) süsteemi olemust. Sotsialismi teatud erinevused Lääne-Euroopas esinenud keskaegsest feodalismist tekkisid ka seoses sellega, et ta arenes Ida kultuurikontekstis, kuid seegi ei anna veel alust väita põhimõtteliselt uue sotsiaal-majandusliku formatsiooni arengut. Sotsialismi apologetide väited põhimõtteliselt uute (ekspluateerimisvabade) ühiskondlike suhete loomise kohta osutusid poliitiliseks pettuseks – ekspluateerimine toimus ainult otseselt totalitaarse riigivõimu abil ja riiklike kanalite kaudu.

Sotsialism kujutas endast vastavate riikide turumajandusliku ja demokraatliku arengu peatamist ning keskaegsete ühiskondlike suhete (taas)kehtestamist, mitte ühiskonna uute arenguteede otsimist ja leidmist. Kuigi vägivaldne tagasipöördumine vananenud ühiskondlike suhete süsteemile oli kahtlemata erinev nende suhete tekkimisest normaalse ajaloolise arengu käigus ja arvestas teatud määral uusi olusid (keskkonda), puudutas see peamiselt võimu realiseerimise taktikat ja terminoloogiat, mitte strateegiat ja põhimõtteid.

Ajalooliselt on see ka täiesti loogiline, sest nn. sotsialismi peamine kandja Venemaa (aga ka Hiina) polnud sotsialistliku korra kehtestamisel oma ühiskondlikus arengus veel feodalismist sisuliselt välja jõudnud. Transformatsiooni keskse probleemina rõhutatakse pidevalt demokraatliku ja turumajandusliku traditsiooni (kultuurikeskkonna) puudumist Venemaal ja teistes SRÜ riikides.

Kõike eeltoodut kokku võttes pole piisavat alust ka arengu lähtepunkti hinnates väita, et praegusaegne transformatsiooniprotsess oleks ajalooliselt põhimõtteliselt uus nähtus ja originaalne uurimisobjekt.

Lähtetingimuste spetsiifiline kompleks ja nüüdisaja poliitiline ning majanduslik keskkond annavad "nõukogude" feodalismist turumajandusele ülemineku protsessile kahtlemata omapärase värvingu, teed ja vahendid kujunevad mõneti teistsuguseks seni turumajanduse arengus kogetutest. Seetõttu ei olegi peamiseks diskussiooniobjektiks transformatsiooni puhul kujunenud mitte muutuste sisu, vaid erinevate etappide ajaline kestus, järjestus ja edu hindamise kriteeriumid [5, lk. 262]. K. Steinitzi arvates keskendub diskussioon enamasti erinevate teede ja

³ Ühiskonna poliitilise mõtte arengu käigus on välja töötatud ka teistsuguseid sotsialismi kontseptsioone, mis ei ole tõusnud tähelepanu keskpunkti, sest neid ei esinda mõjukas poliitiline ja majanduslik jõud.

⁴ Suurte ühiskonnakihtide sotsiaalse turvalisuse vähenemist liikumisel käsumajanduselt turumajandusele hinnatakse üheks transformatsiooni peaprobleemiks.

vahendite efektiivsuse võrdlemisele, mitte konkreetsele maale sobivate oma variantide ja mudelite otsimisele [5, lk. 263]. Mõnelgi juhul võivad traditsioonilised teooriad tänapäeva spetsiifiliste transformatsiooniprotsesside selgitamisel ja prognoosimisel ebaefektiivseks (ebasobivaks) osutada. Sellest aspektist võiks transformatsiooniteooria veel kõne alla tulla kui teatud spetsiifilise situatsiooni viidud riikide grupi arengu seaduspärasuste üldistus. Transformatsioonimaade kogemusest tulenevaid sisulisi kontranäiteid turumajanduslike teooriate ebaefektiivsuse kohta seni aga esitatud ei ole.

Enamasti on transformatsiooniprotsessi mõistmisel või kavandamisel esinevate raskuste allikas oskamatus või soovimatus tuntuud teooriaid kogu nende ulatuses rakendada. Vähemalt seni pole küll transformatsioonis midagi sellist välja toodud, mis turumajanduse ja demokraatia teoreetilised alused suuremal määral küsimärgi alla seaks kui turumajanduslikes riikides seni üleskerkinud arenguprobleemid. Vaieldakse selle üle, kas transformatsiooni kui teadliku tasakaalustamatuse ja disharmonia kaudu saavutatav tasakaaluseisund on kirjeldatav neoklassikalise teooria vahenditega ning enamus paistab pooldavat seisukohta, et transformatsiooni käsitlemisel on Schumpeteri lähenemisviis efektiivsem Keynesi mudelist [5, lk. 263]. Teiselt poolt lahknevad endiste sotsialismimaade arengukontseptsioonid üha enam ja tuleb tunnistada, et "majandusliku, poliitilise ja ühiskondliku olukorra paljutahulisust ja kompleksust ei ole võimalik ühe kontseptsiooniga haarata" [12, lk. 7]. Sellest aspektist vaadatuna on transformatsiooniteooria loomise võimalus küll enam kui küsitav.

Transformatsiooniteooria loomise probleem muutub aga absurdiks, kui transformatsioonina püütakse esitada ka turumajanduse likvideerimist taotlemaid muutusi. See tähendaks, et käsitletav teooria peaks olema võimeline selgitama ükskõik millise ja ükskõik milliste vahenditega võimu haaranud grupeeringu poolt tehtavaid katseid (majandus)süsteemi muuta. K. Marxi katse teoreetiliselt põhjendada turumajanduse likvideerumist osutus nurjunuks. Sotsialistlik eksperiment mitmetes riikides tõestas veel kord empiirilisel, et objektiivsed arengu seaduspärasused taastavad paratamatult turu rolli majanduse üldise regulaatorina. Seetõttu vastab ühiskondlike protsesside olemusele areng turumajanduse suunas ja transformatsiooni käsitatakse seetõttu üleminekuna turumajandusele [11, lk. 384]. Edasine ühiskondlik areng toimub turumajanduse raames, mis loomulikult ei tähenda, et ühiskonnakorra olemus püsiks kvalitatiivselt muutumatuks.

TRANSFORMATSIOONITEOORIA LOOMISE VAJALIKKUSEST

Transformatsiooniteooria vajalikkusest võiks rääkida juhul, kui tunnistame demokraatia ja turumajanduse arengu (feodalistlikult poliitiliselt sunnilt ja käsumajanduselt vabade inimeste demokraatlikele otsustamissüsteemidele ja turusuhete poolt kujundatavale majandusele ülemineku) teoreetilise aluse puudumist üldse. S. Paraskevopoulos väidabki, et teadusliku üldistuse objektiks on küll olnud üleminek turumajanduselt sotsialismile, kuid mitte vastupidi [3, lk. 6]. See tähendaks, et aastasadade jooksul astunud konkreetsete ja lokaalsed sammud (reformid) demokraatia ja turumajanduse ülesehitamisel on senini globaalses mõttes üldistamata. Need sammud on astunud kindlaid eesmärke silmas pidades, konkreetsetest keskkonnatingimustest ja huvigruppide jõuvahekordadest lähtuvalt, ilma ühtse üldise arengukontseptsioonita ning teoreetilise baasita.

Kiire transformatsiooni vajadus sotsialismist vabanenud riikides juhib sel juhul lihtsalt tähelepanu tänapäeva ühiskonna arenguteooria puudumisele. Pikaajalises evolutsioonilises arengus küpsesid reformid ühiskonnas vastavalt jõukeskuste arengule ja jõuvahekordade muutumisele ning need teostati siis, kui nende paratamatust oli tunnistatud. Iga sammu vajalikkust ja sisu kaalusid reaalsete huvide esindajad reaalses tingimustes ja abstraktsete arengukontseptsioo-

nide (teooriate) olemasolu pole esmajärgulise tähtsusega. Sellest lähtudes võiks väita, et normaalses arengus peavad teooriad kohanema reaalsete muutustega.

Kiire transformatsiooni korral tõuseb aga keskele kohale arengukontseptsioon, sest ümberkorralduste ühiskondlikuks küpsemiseks pole aega ja reaalsed ühiskondlikud huvigrupid on sageli välja kujunenemata. Demokraatiat ja turumajandust ei ehitata Ida-Euroopas mitte varasemate põlvkondade arengu saavutustele (nagu arenenud lääneriikides), vaid nende varemetele [2, lk. 29]. Reaalsed muutused tuleks kiirel transformatsioonil kohandada teooriaga. Demokraatlik ühiskonnakorraldus ja efektiivselt funktsioneeriv turumajandus ei teki kokkuvõttes vanast korrast automaatselt isenesliku arengu teel, vaid vajab sihipärast ühiskonnapoliitilist kujundamist [11, lk. 385]. Ühtne ja terviklik arenguteooria kindlustaks transformatsiooni eri osade haakumise ja reformi kompleksuse. Selles mõttes oleks transformatsiooni üldine käsitlus kui demokraatliku turumajandusliku ühiskonna arengu teoreetiline üldistus kindlasti vajalik.

Transformatsiooniprotsesside sihipärase ühiskonnapoliitilise kujundamise vajadus tähendab sisuliselt aga seda, et nende protsesside põhjal ei saa otsustada ühiskonna sisemiste liikumapanevate jõudude olemuse ja toime üle, sest poliitilise võimu abil võib neid teatud ulatuses ja teatud aja jooksul ka maha suruda või moonutada. Turumajandusele ülemineku teooria saaks tekkida ainult selle loomuliku ajaloolise arengu kogemuste analüüsi ja üldistamise alusel, sest ainult normaalses arengus avalduvad paratamatud seosed ja tegelikud jõuvahekorrad. Loomuliku arengu abstraherimisel tekkinud teooria oleks sel juhul juhendiks kiirel sihipärasel transformatsioonil.

Selle teooria loomise võimalus on aga kaheldav, sest võimatu on ilmselt identifitseerida "puhast ühiskondlikku huvi" ja selle kandjat *homo socium*'i(?) nii, nagu seda on majandusteoorias majanduslik kasu ja selle kandja *homo oeconomicus*. Kui majandusliku kasu taotluse võib teatud mõttes ühetaoliselt omistada valdavale osale ühiskonna liikmetest, siis ühiskondlikud huvid on otseselt seotud indiviidi positsiooniga ühiskonnas. Seega pole olemas ühtset valdavat indiviidide ühiskondliku huvi komponenti, mida võiks vaadelda kui ühiskonna arengu liikumapanevat jõudu ja arengu suuna määrajat. Kui puudub selline kandev ja läbiv element nagu huvi, on arenguteooriat võimatu luua. K. Marx püüdis anda ühiskonna arengu üldist seletust tootlike jõudude arengust lähtudes, kuid ta ei suutnud avada demokraatliku turumajandusliku ühiskonna arengu olemust, liikumapanevaid jõude ega perspektiive ning jõudis turusuhetest vaba komponismiga teoreetilisse ja praktilisse ummikusse.

TRANSFORMATSIOONIPROTSESS VAJAB ÜLDISTAMIST

Transformatsiooniteooria loomise võimatuse tunnistamine ei tähenda sugugi transformatsiooniprotsesside teoreetilise uurimise ja üldistamise vajaduse eitamist. Kiire transformatsioon on toonud esile probleemid, millele on tarvis leida lahendused. Nimetatagu neist mõnda.

Ühiskonna ja majanduse arengutaseme vastuolu. Tehnilis-majanduslikult on transformatsioonimaade mahajäämus arenenud riikidest hinnatav vahest kahekümnele kuni kolmekümnele aastale. Ühiskonna arengu mahajäämus (demokraatliku kogemuse puudumine, ühiskondliku vastutustunde ja omaalgatuse arengutase, ühiskondlik psüühika ja mentaliteet) on aga mitmeid kordi suurem. Praeguste transformatsioonimaade ühiskondlikes suhetes võib leida võrreldavaid jooni feodalismi lõppjärgu ja kapitalismi arengu alguse ühiskondlike suhetega. Mida see vastuolu toob kaasa nii majanduse kui ka ühiskonna arengule, aga ka suhetele teiste riikide ja rahvastega demokraatia ja vabaduse tingimustes, vajaks põhjalikku uurimist. Igal juhul on juba nüüd ilmnunud hulk väärarenguid, mis võivad edaspidi kaasa tuua tõsisid komplikatsioone. Näiteks:

– riigi osa interpreteerimine paljude transformatsioonimaade poliitikute ja riigiametnike poolt vanas feodalistlikus traditsioonis eelkõige isikliku heaolu tagamise vahendina. Riigi petmises aga näevad tavalised inimesed endiselt feodaalsete ekspluataatorite vastast, vaikset heakskiitu ja varjamist väärivat sammu. Seega on riik jäänud ilma ka ühiskondlikust kaitsest. Nii ei suudagi riik transformatsioonimaades efektiivselt täita talle arenenud demokraatia ja turumajandusega antud funktsioone. Riigil on aga transformatsiooniprotsessis täita oluliselt tähtsam roll kui stabiilse demokraatia ja turumajanduse tingimustes;

– demokraatia mõistmine eelkõige enamuse õigusena oma huvisid realiseerida, mitte aga enamuse vastutusena ühiskonna kui terviku arengu eest. Sellega seatakse ohtu kodurahu ja arengu stabiilsus, aga samuti sunnitakse vähemusi otsima enda kaitseks demokraatiaväliseid vahendeid. Arenenud riikide ühendused juhivad pidevalt tähelepanu vähemuste kaitse probleemile transformatsioonimaades;

– transformatsioonis ühekülgsest majandusliku külje nägemine (turumajandusele üleminek) ja selle teostamine otseselt ebademokraatliku poliitika abil. Sellisel juhul püüab võimul olev (võimu haaranud) kildkond enamasti ainult või eelkõige tugevdada oma võimu majanduslikku alust (näiteks riiklikku omandi enda valdusse haarates), mitte aga läbi viia ühiskondlikku transformatsiooni. Selline näilik transformatsioon kätkeb endas olulist ebastabiilsuse allikat, sest see õigustab uusi ümberjagamisi ja kutsub selleks edaspidi esile pideva püüu.

Majandusliku ja sotsiaalse arengutaseme vastuolu. Majanduse ebaefektiivsusest tulenevad väiksemad tulud jaotati nn. sotsialistlikes riikides elanikkonnale ühtlasemalt kui vaba turumajandusega riikides. Kindlustunde tuleviku suhtes löi töö(koha) riiklik garanteerimine vabade töökohtade ülekülluse (tööjõu defitsiidi) tingimustes. Tervishoiu ja hariduskulud kaeti rahvatulu ümberjaotamise abil riigieelarve kaudu ja vastavaid teenuseid jaotati elanikkonnale "vastavalt vajadusele". Vanaduspension tuli samuti riigieelarve kaudu ja moodustas (NSVL-is) 50–60 % keskmisest palgast. Tavaline töönimene võis sotsialismis end sotsiaalselt turvaliselt tunda. Transformatsiooniprotsessis ahistatakse sotsiaalselt turvalisust kahelt poolt:

– majanduse ümberstruktuurimise ajal väheneb paratamatult ühiskondlik koguprodukt;

– järsult suureneb tulude jaotuse diferentseeritus. Transformatsioonimaad on traditsioonilise arenguga turumajandusmaadest raskemas seisus, sest sotsiaalsfäärile tehtavate kulude osatähtsust rahvatulus tahetakse oluliselt vähendada, et ettevõtjatel tekiks investeeeringuteks vabad vahendid. Sotsiaalse turvatunde vähenemist aktsepteeritakse raskelt igal pool maailmas ja sellele avaldatakse tänapäeval aktiivset vastupanu ka arenenud turumajandusega riikides. Süvenev tulude diferentseerimine lükkab paljud inimesed vaesusse, mis toob kaasa kasvava vaenulikkuse ühiskonna suhtes. Sotsiaalse turvatunde kadumise psüühilised tagajärjed ja mõju ühiskonna edasisele arengule vajaksid põhjalikku uurimist, sest siit võib karta transformatsiooniprotsessile väga raskeid tagasilööke. Poliitikute, ärimeeste ja elanikkonna liiga suured transformatsiooni ootused võivad üleminekuperioodil majanduslikku ja poliitilist stabiilsust neis riikides oluliselt ohustada [1, lk. 19].

Demokraatia ja stabiilsuse vastuolu. Transformatsioonimaade ühiskond muutub kiiresti. Ühiskondlikud huvigrupid ja nende esindused poliitikas on veel selgesti välja kujunemata. Kõige nõrgem ja ebastabiilsem lüli on uutes demokraatias seejuures alles kujunemisjärgus olev poliitiline eliit [2, lk. 30]. Huvigruppide jõuvahekorrad ja poliitilised koalitsioonid on ebapüsivad. Sellest tulenevalt tähendab demokraatia transformatsioonimajanduses ühtlasi ka ebastabiilsust. Kui kaua inimesed suudavad ebastabiilsust taluda ja missugune mõju on ebastabiilsusel ühiskonna arengule transformatsiooni tingimustes, vajaks teaduslikku uurimist ja üldistamist, et negatiivseid tagajärgi ära hoida või pehmedada.

Vabaduse ja turvalisuse vastuolu. Sotsialismi tingimustes olid inimese õigused ja vabadused seadustega ning veel enam tavaõigusega oluliselt piiratud ning korra tagamise institutsioonid tugevad, et kaitsta ebademokraatlikku ühiskonnakorda ja valitsevat ladvikut. Transformatsiooniprotsessis püütakse kohe üle võtta arenenud ühiskonnakorraga riikide inimõiguste ja -vabaduste standardid. Kogu ühiskond, sealhulgas korrakaitseorganid on selleks ette valmistamata. Tagajärjeks on vähemalt NSVL-ist väljakasvanud riikides sisuliselt kontrolli kaotamine kuritegevuse üle ja kodanike, aga ka ettevõtete ja organisatsioonide turvalisuse kadumine. Missugused tagajärjed on juriidilisel idealismil, mille tõttu 18.–19. sajandi arengutasemega ühiskonnas rakendatakse 20. sajandi lõpu arenenud riikide õigusnorme, pole senini uuritud ega selgitatud. Üha süvenev kuritegevus kujutab endast olulist ohtu transformatsioonimaade noorele ja nõrgale demokraatialle. Kui demokraatlik ühiskonnakorraldus ei ole võimeline oma liikmetele turvatunnet looma, siis võivad inimesed sattuda "tugeva isiksuse" mõju alla ja toetada diktatuuri.

Haridustase ja majandusliku arengu taseme vastuolu. Maailmamajandusse integreerumisel on transformatsioonimaadel algul paratamatult tarvis spetsialiseeruda lihtsatele, aga seega ka odavatele toodetele ja teenustele. See tähendaks enamikule inimestele vajadust madala palga eest pingeliselt lihtsat tööd teha. Kas transformatsioonimaade rahvaste suhteliselt kõrge haridustase tekitab seejuures spetsiifilisi ühiskondlikke probleeme, on teaduslikult uurimata. Kas kõrge kvalifikatsiooniga spetsialistide üleproduktsoon mitmetel aladel kujutab endast vahendite raiskamist või tulevikku investeerimist?

Ühiskonnaelu järsk ümberkorraldamine on üldiselt seotud paradoksidega, millega ka transformatsiooniprotsessis tuleb arvestada [13, lk. 60–64].

Topeltnihilismi paradoks. Mida otsustavamalt uued võimud "vanu" ja "reaktsioonilisi" norme ning väärtusi purustavad, seda raskem on neil enda poolt sobivateks ja modernseteks peetavaid norme ja väärtusi ühiskonnaliikmetele vastuvõetavaks teha. Nihilism vanade tõekspidamiste suhtes kasvab üle nihilismiks õiguskorra ja sotsiaalse elu normide suhtes Üldse, s. t. ka uute soovitatavate reeglite ja printsiipide suhtes. Seda mõisteti Eesti Vabariigi loomisel paremini kui selle taasiseseisvumisel.

Topeltinstrumentaariumi paradoks. Mida enam võimukandjad oma võimu seaduste abil kindlustavad (näiteks Eesti Vabariigi uus valimisseadus praeguste parteiladvikute võimu kaitsjana), seda kõlbmatumaks muutub seadustik sotsiaalsete muutuste reguleerimis- ja kontrolliinstrumendina. Sel juhul käsitleb ühiskondlik arvamus kogu seadustikku tervikuna ainult valitseva eliidi huvide kaitsmise vahendina ja sellel ei teki autoriteeti valdava ühiskondliku tunnustuse näol.

Utoopilise ideoloogia paradoks. Mida utoopilisem (abstraktsem, elukaugem) on reformide ideoloogia, seda väiksem mõju on sellel ideoloogial tegelikele otsustele ja muutustele. Rahvakapitali osakute idee pakuti välja sedavõrd abstraktsena, et selle mõju keskklassi kujundajana jääb tühiseks – "kollaste kaartide" kattevara müüdi Eestis maha juba enne nende käibesse laskmist.

Organiseeritud korralageduse paradoks. Mida enam süsteemi organiseeritakse ja formaliseeritakse (mida kitsamad ja rangemad on seadustega etteantud piirid), seda enam korralagedust mitteformaalsete suhete ja aktsioonide näol peab see süsteem aktsepteerima. Paraku aga ei toimi see suhe vastupidises suunas – nõrga õigusliku regulatsiooni mõjul ei teki tugevat sisemist ühiskondlikku korda ja organiseeritust.

Kodanliku anarhia paradoks. Mida suurem on võimukandjate võimalus ilma regulatiivsete seaduslike normideta otsustada, seda väiksem on nende võimalus otsuste realiseerimist seaduslike normidega toetada. Eestis on poliitikud ja ametnikud vastutusest tegelikult vabad (juhtisikuid pole võimalik üldse kohtusse kaevatagi), kuid seadused ei toeta seetõttu ka reformikavade teostamist. Kuna Eesti majandusseadustel puudub praktiliselt sanktsioonide osa, siis kujutavad nad

endast lihtsalt deklaratsioonide või soovitude kogusid, mis otsuste vastuvõtmist ei sega ja otsuste täitmist ei toeta.

Emotsionaalselt ammendunud ühiskonna paradoks. Mida enam võimukandidjad püüavad toetuda ühiskonnaliikmete usule ametlikesse lubadustesse, seda väiksem on ühiskonna võime ennast emotsionaalselt mingite eesmärkide saavutamisele mobiliseerida. M. Laari valitsus püüdis transformatsiooni Eestis samuti rajada rahva usule, et valitseva eliidi majanduspoliitilised ettevõtmised on õiged ja vajalikud. Kuivõrd nende vastuolu laiade masside huvidega oli ilmne ning perspektiivne kasu ebaselge, siis kadus ka rahva toetus valitsuse poliitikale ja omaalgatus reformipoliitika kujundamisel, nagu see oli transformatsiooni algul (IME-perioodil).

Usaldamatuse paradoks. Mida väiksem on ühiskonnaliikmete usaldus persoonifitseerimata (demokraatlike) institutsioonide suhtes (parteide vaba konkurents, vaba ajakirjandus, õigusriik, enamusotsused), seda enam võib ta sattuda tugeva juhisiksuse mõju alla. Eesti rahval on usaldus säilinud ainult vaba ajakirjanduse suhtes.

Vaja on vastata paljudele uutele küsimustele: Missuguseid osi (etappe) transformatsioon hõlmab? Milline oleks transformatsiooni optimaalne ajaline kestus? Milliste kriteeriumide abil mõõta transformatsiooni edukust? Milliseks kujuneb maailm pärast selle bipolaarsuse kadumist? Milliseks kujuneb Euroopa ideoloogilise lõhestatuse ületamise järel? Kas transformatsioonimaadel on lootust jõuda arenenud riikide tasemele või on nad määratud langema arengumaade hulka? Milline peaks olema Ida-Lääne koostöö, et sellest kujuneks transformatsioonile efektiivne toetus? Kuidas üles ehitada transformatsiooniprotsessidele sobivad poliitilised institutsioonid ja kuidas kujuneb välja uus poliitiline eliit? Kuidas jaotada reformi sotsiaalsed kulud? Millist vastutust peaksid kandma arenenud lääneriigid transformatsiooni edukuse tagamisel? [4, lk. 11–13.] Needki küsimused nõuavad vastamiseks pikaajalist mahukat uurimistööd. Tervikliku teooria ülesehitamiseks nad aga alust ei loo.

Väga suureks probleemiks on kujunemas usalduskriis, mis süveneb proportsionaalselt reformide kiiruse ja radikaalsusega (keskseks mõjuriks on kujunenud erastamispoliitika). Valitsuse reformipoliitikat usaldas 1991. aasta detsembri uurimuse alusel Ungaris 22%, Poolas 24%, Slovakkias 51% ja Tšehhis (seal oli erastamine alles algamas) 90%. Veelgi suurem oli rahulolu albaanlaste hulgas, kus reformid olid sisuliselt veel alustamata [2, lk. 33]. Usaldamatus valitseb ka transformatsioonimaade teadlaste suhtes. See pidurdab oluliselt transformatsiooniprotsesside teaduslikku läbitöötamist.

Transformatsiooniprobleemidega tegelemist ei tohi aga mingil juhul usaldada ainult demokraatia ja turumajanduse alal kogenud väliskolleegeide hooleks, sest mõnigi kord püütakse teaduslike järelduste sildi all Ida-Euroopa riikidele peale suruda oma majanduspoliitilisi huvisid. Tüüpiliseks näiteks selles valdkonnas on väide, et konkurents arendamiseks peaksid lääne firmad saama Ida-Euroopa turgudel probleemideta (kaubandusbarjäärideta, maksudeta, kontrollita?) oma kaupu turustada [10, lk. 121]. Transformatsiooni edu seisukohalt on vähemalt lühiajaliselt tunduvalt tähtsam lääne turgude avamine Ida-Euroopa maadest tulevatele kaupadele, sest kunagine VMN-i turg on kokku varisenud. Pikemas perspektiiviski saab tõsiteaduslikuks pidada parimal juhul väidet, et transformatsiooni eduks peaks kaotatama takistused arenenud riikide ja transformatsioonimaade kaubanduse teelt. Transformatsioonimaade ühepoolset avatust propageerivad "teooriad" kujutavad endast otsest majanduspoliitilist pettust.

Sellised katsed transformatsiooni endale kasulikus suunas juhtida ei vasta tõdemusele, et pöördele Ida-Euroopas peaks nüüd järgnema pööre Lääne-Euroopa käitumises [4, lk. 24]. Külma sõja ajal kulutasid lääneriigid tohutuid summasid kommunismiohu tagasitõrjumiseks. Kommunistlik ideoloogia ja sotsialistlik maailmasüsteem varises aga kokku eelkõige transformatsioonimaade rahvaste jõupingutuste tulemusel. Nüüd kulutavad lääneriigid aga väga vähe selleks, et uued demokraatlikud riigid stabiilsele arenguteele juhtida.

G. Bredeli hinnangu kohaselt nõuab Lääne- ja Ida-Euroopa tugeva ja pikaajalise partnerluse arendamine mõlemalt poolelt valulist struktuurireformi. Senini on Euroopa Liidu ja Ida-Euroopa koostöö alustes – ka nn. eurolepingutes esitatud – selgesti tuntav Lääne-Euroopa egoism [5, lk. 265]. W. Romberg Euroopa Parlamendist kinnitab üldist seisukohta, et nn. Euroopa lepingute asümmeetria Ida-Euroopa riikide kasuks ei ole nende majanduslikule olukorrale vastav [5, lk. 266].

TRANSFORMATSIOONI TEOREETILISED ALUSED

Enamik tähtsamaid ühiskondlikke institutsioone – keel, raha, turud, seadus, riik – ei ole algselt mitte pragmaatilise konstruktsiooni, vaid orgaanilise arengu tulemus. Orgaanilise arengu tulemusel tekkinud institutsioonid on aga edaspidi pragmaatilise edasiarendamise ja muutmise objektiks ning nende kõrvale luuakse pragmaatilistel kaalutlustel uusi institutsioone. Pragmaatilisel loodud institutsioonid püüavad ennast aga (muutuvate) keskkonnatingimustega kohandada. See tähendab nende orgaanilist arengut. Pragmaatilise ja orgaanilise muutumise vastastikmõju on kompleksne ja komplitseeritud ning senini ebapiisavalt uuritud [14, lk. 8].

Transformatsioon Kesk- ja Ida-Euroopa riikides on kahtlemata peamiselt pragmaatiline areng ning orgaanilise arengu paradigmas halvasti kirjeldatav ja analüüsiv. Siin peitub arvatavasti ka põhjus, miks traditsioonilised orgaanilise turumajanduse või kodanikuühiskonna arengu teooriad transformatsiooni käsitlemisel ebaefektiivseks osutuvad – pragmaatilisel teostatav institutsiooniline ümberkorraldus ei ole teoreetiliselt prognoositav ega võib-olla koguni üldistatav.

Orgaanilise arengu teooriate tähtsus seisneb transformatsiooniprotsessis selles, et need üldistavad arengu kogemusi (teid ja etappe, aga ka probleeme), mis transformatsioonimaadel mingis vormis läbida tuleb. Seetõttu oleks vale traditsioonilisi teooriaid alahinnata, vaid tuleb lihtsalt rakendada transformatsioonimaade eriomastele tingimustele vastavaid teoreetilisi käsitlusi. Põhimõttelisest traditsiooniliste teooriate sobimusest saab rääkida ainult valdkondades, kus erinevatest ühiskondliku arengu etappidest (feodalism, varakapitalism, sotsiaalne turumajandus) pärinevad elemendid moodustavad kompleksina täiesti uue nähtuse. See on siiski pigem erand kui seaduspärasus, sest nii orgaaniline kui ka pragmaatiline areng peegeldavad paratamatult vastava ühiskonna traditsioone, kultuuri ja psühholoogiat.

Järgnevas on vaadeldud ühiskonna arengu üldise aluse seletamisele preteenderivaid teooriaid lähemalt ja püütud välja tuua nende võimalused transformatsiooniprotsesside käsitlemisel.

Ühiskondliku arengu süstemaatilise teadusliku käsitluse alguspunktiks peetakse A. Smithi "nähtamatu käe" kontseptsiooni [15, lk. 371], mille kohaselt ühiskonnaliikmete omakasupüüdlike ja kooskõlastamata (separaatsete) üksiktoimingute tulemusel kujuneb nendesamade ühiskonnaliikmete tegevust (turu varjatud jõuga) kujundav ja suunav kord [16, lk. 270; 17, lk. 129]. "Nähtamatu käe" kontseptsiooni olemus seisneb individuaalsete toimingute ja nende sotsiaalsete tagajärgede seose teoreetilises interpretatsioonis. Edasistes uuringutes püüti avastada algselt nähtamatuks jäänud ühiskondliku korra olemust, struktuuri, kujunemist ja mõju iseloomustavaid seaduspärasusi.

Ühiskondliku korra kujunemise ja arengu seletamisele suunatud teooriad võiks tinglikult jaotada kahte klassi.

Poliitilised teooriad, mis olid suunatud eksisteeriva ühiskondliku korra kujunemise põhjuste seletamisele ja edasise arengu prognoosimisele. Siia kuuluvad K. Marxi ja J. Schumpeteri sotsialismi tekkimist põhjendavad teooriad, W. Rostowi arenguastmete (arengustaadiumide) teooria ning R. Aroni, J. Tinbergeni ja J. Galbraithi kapitalismi ja sotsialismi konvergentsi ennustavad teooriad.

Metodoloogilised teooriad, mis püüavad avada arenguprobleemide otsustus-teoreetilist olemust ning sellel alusel selgitada ühiskondlike institutsioonide arengu loogikat. Siia kuuluvad institutsioonide teooria hulka arvatavad käsitlused ning matemaatiline otsustusteooria (mänguteooria).

Poliitilised teooriad pakuvad transformatsiooniprotsesside selgitamisel huvi peamiselt sedavõrd, kuivõrd need selgitavad turumajanduse-eelsete (feodaalsete) ühiskondlike institutsioonide asendumist turumajanduslikega. Klassivõitluse ideoloogiast kantud turumajanduse likvideerumist ennustavad käsitlused või nende osad toovad paremal juhul esile ainult turumajanduses esinevaid teravaid vastuolusid ja probleeme, mis transformatsioonimaid nende arengus ees ootavad.

K. Marxi teooria tunnistatakse esimeseks täielikuks arenguteooriaks, mille oli nii ühiskondliku korra olemust (struktuuri) kui ka arengut käsitlev osa [3, lk. 8]. K. Marxi järgi saab ühiskondlik areng algtooke tööst tootmisvahendite täiustamisel, mille käigus areneb ka töötaja tootlike jõudude aktiivse osana. Tootmisvahendite areng muudab võimalikuks ja vajalikuks ühiskondlike institutsioonide (tootmissuhete kui ühiskonna baasi ning poliitiliste, õiguslike ja kultuuriliste suhete kui ühiskonna pealishituse) muutmise. Tootmissuhete olemuse määravat omandussuhete korraldus, mis tingib majandussubjektide turumajanduslikud suhted. Sellest tulenevalt pidi edasine areng muutma eelkõige neid ühiskondlikke institutsioone. Kapitalistlikku turumajandust asendava sotsialistliku ühiskonna institutsioonilist ülesehitust ja funktsioneerimisviisi aga K. Marx ei esitanud ja seetõttu jäi tema turumajanduse käsitlus lihtsalt vastava aja ühiskondlike institutsioonide puuduste esiletoomise ja kritiseerimise tasemele, millel on ainult päevapoliitiline tähtsus.

Kui K. Marxi käsitlusest päevapoliitiline osa kõrvale jätta, siis jääb alles dialektika ühiskondliku arengu üldise printsiibina ja see on rakendatav ka praegu sotsialistlikes riikides toimuva transformatsiooniprotsessi suhtes: transformatsiooni kutsus esile asjaolu, et sotsialistliku ühiskonna ajast maha jäänud tootmissuhted ning poliitiline pealishitus ei vastanud enam tootlike jõudude arengutasemele, mistõttu need tuleb asendada ajakohasemate demokraatlike turumajanduslike institutsioonidega [3, lk. 10]. Ühiskondlik-poliitilisel võib huvi pakkuda ka K. Marxi kriitika feodalistliku ühiskonnakorra suhtes ja selle kapitalistlikuga asendumise paratamatuse põhjendus, sest sisuliselt vastab transformatsioon nn. sotsialistlikes riikides sellele arenguetapile inimkonna ajaloos.

J. Schumpeteri arenguteooria läheb selles mõttes K. Marxist kaugemale, et see püüab ka sotsialistliku majandussüsteemi funktsioneerimist seletada. Algul kontsentreeris J. Schumpeter oma tähelepanu majandusliku arengu olemusele. Ta toob välja viis erinevat tehnilis-tehnoloogilist arenguvarianti:

– uue tarbitava hüve loomine või juba eksisteeriva hüve kvaliteedi parandamine;

– uue tootmisviisi rakendamine;

– uue turu hõlvamine;

– uue tooraine ja/või uue tooraineallika avastamine;

– uute organisatsioonivormide ja institutsioonide sisseviimine majandusse [18, lk. 100 jj.].

Alles hiljem lisandub sellele ühiskondlik-poliitiline tees kapitalismi enesehävitamisest ning sotsialistliku majandussüsteemi tekkimisest ja üldisest võidulepääsust [19, lk. 213 jj.], samuti tema poolt väljamõeldud sotsialistliku majandussüsteemi kirjeldus [19, lk. 265 jj.] ning sotsialismi ja demokraatia suhete käsitlus [19, lk. 271 jj.].

Nagu K. Marxil jääb ka J. Schumpeteril sotsialism idealistlikuks fiktsiooniks, mille reaalsuse ja milleni jõudmise teede olemasolu kohta tõestus puudub. Ka tema lähenemisviis sobib enim realselt eksisteerinud sotsialismilt kapitalismile ülemineku paratamatuse põhjendamiseks. Kui järgnevas tsitaadis mõisted *kapitalism* ja *kapitalistlik* asendada mõistetega *sotsialism* ja *sotsialistlik*, siis iseloo-

mustaks J. Schumpeteri lõppjäreltus tabavalt praegust transformatsioonimaade situatsiooni: "Sama majanduslik protsess, mis kaitsvad kihid ja institutsioonid purustab ning vaenulikkuse õhkkonna loob, hävitab seega ka seestpoolt [sotsialismi] liikumapanevad jõud. See näitab harukordsel viisil, et [sotsialistlik] kord mitte üksnes ei toetu mitte[sotsialistlikust] materjalist sammastele, vaid ammutab ka oma energia mitte[sotsialistlikust] käitumismustrist, mida ta samal ajal hävitama peab. Teistest vaatepunktidest lähtuvalt taasavastasime selle, mis on – minu arvamuse kohaselt – ebapiisavalt põhjendatuna varem juba sageli avastatud: [sotsialismile] on sisemiselt omane enesehävitamise tendents, mis oma esimestes staadiumides võib väga hästi avalduda progressi aeglustumise tendentsina." [19, lk. 261.] Seega on ka Schumpeteri käsitluses päevapoliitiliste aspektide kõrval palju metodoloogilisi elemente, millel on üldteoreetiline väärtus ühiskondlike muudatuste olemuse ja liikumapanevate jõudude seletamisel. Praeguste transformatsioonimaade jaoks tema käsitluses konkreetset rakendatavaid osi ei ole, sest ta ei puudutanud otseselt turumajandusele eelneva ühiskonna arenguprobleeme.

W. Rostow püüdis oma 1960. aastal avaldatud teoses "Majandusliku arengu staadiumid" (*Stages of Economic Development*) anda K. Marxi ajaloolise arengu teooriaga ulatuselt võrdväärset ja vastanduvat ühiskonna arenguprotsessi käsitlust. Ta jaotab majandusliku arengu viide staadiumi:

- traditsiooniline ühiskond;
- tingimuste loomine majanduslikuks tõusuks;
- majanduslik tõus;
- ühiskonna küpsemise periood;
- masstarbimise ajastu [20, lk. 16].

Arenguetappide kirjeldus on Rostowil aga deskriptiivne, nende sisemisi seoseid ja üleminekuprotsesse ühest staadiumist teise ta avada ei suuda [21, lk. 77, 85]. Nn. sotsialismimaades kulgevate transformatsiooniprotsesside olemuse selgitamiseks ja tulemuste prognoosimiseks see käsitlus mingit baasi ei loo.

1960. aastatel esitasid mitmed teoreetikud, nagu R. Aron [22] ja J. Galbraith [23] teesi kapitalismi ja sotsialismi konvergenstist, mis seondub nende mõlema jõudumisega industriaalühiskonda. Selles arengustaadiumis tekivad neis mõlemas planeerimise ja selle tehnikate, organisatsiooni, riigivõimu, sotsiaalsete struktuuride, tehnilise progressi jms. ühesugused vormid, mille tõttu need ühiskonnakorrad paratamatult kokku sulavad. Selle teesi on nüüdseks küsitavaks muutnud nn. sotsialismimaade tegelik areng – transformatsiooniprotsessides ei nähta sisulist alternatiivi turumajandusele ja demokraatiale. Konvergensteooriate esitajad ülehindasid tehnika ja tehnoloogia tähtsust arenguprotsessis. Loomulikult kujundavad tehnilis-tehnoloogilised tegurid oluliselt ka ühiskonna sotsiaalseid struktuure, rääkimata psühholoogiast ja kommunikatsioonist. Need tegurid ei suuda aga siiski sarnaseks muuta ühiskondliku korra poolest põhimõtteliselt erinevaid süsteeme ning tagada totalitaarse käsumajanduse võimet konkureerida demokraatliku turumajandusega.

Metodoloogilised teooriad abstraheeruvad üldjuhul konkreetse ühiskonnakorra spetsiifikast ja püüavad ühiskonna ülesehitust (institutsioonilist struktuuri) ja selle muutust tuletada ühiskondlike subjektide ratsionaalse otsustamise protsessist. Ühiskondlikus arengus tekib ja areneb edasi see, mis on (majanduslikult) kasulik, ning taandareneb ja kaob (majanduslikult) ebaotstarbekas ühiskonnaelu korralduse element.

Institutsiooniteooria. Selle nimetuse alla võetakse kokku mitmed viimastel aastakümnetel arendatud majanduse teoreetilise käsitlemise suunad – omandiõiguse (*property rights*) teooria, õiguse ökonoomiline teooria, transaktsioonikulude teooria, ühiskondlike hüvede teooria jms., millega püüti täita neoklassikalise majandusteooria institutsioonilist vaakumit. Nende teooriate puhul on eristatavad kaks eesmärki – selgitada a) institutsioonide teket ja muutumist (*choice of rules*) ning b) institutsioonide mõjusid (*choice within rules*) [6, lk. 19].

Institutsioonidena käsitletakse indiviidide käitumisreegleid sotsiaalselt vastastikuselt sõltuvuses olevas grupis korduvate otsustusseisundite puhul [6, lk. 20]. Institutsioonid formaliseerivad seega otstarbekaks osutunud käitumismustrid, et igal üksikul juhul poleks uuesti tarvis läbi teha kogu otsuse ettevalmistamise väga keerukat protsessi (otsuse ettevalmistamisest vt. [24]). Situaatsiooni olemuse tunnetamisest lähtuva käitumisjuhendina kujundavad institutsioonid seega ka ootuse kõigi sotsiaalse süsteemi liikmete käitumise suhtes. Ühiskondlike institutsioonide vajalikkuse tunnetamine tuleneb inimeste koostöö paratamatusest.

Ühiskondliku arengu liikumapanevaks jõuks on majanduslikult ratsionaalselt toimiv isiksus (*homo oeconomicus*), kes tulude-kulude vahekorra tõttu otsuseid langetab. Tekkimise ja muutumise (arengu) aspektist kujutavad institutsioonid endast ühiskondlikke hüvesid, millesse iga subjekt suhtub vastavalt sellest otseselt temale tulenevale kasule või kahjule. Institutsioonist tulenev kahju on seotud selle institutsiooni loomise ja funktsioneerimise tehtavate kultustega ning individuaalse otsustusvabaduse (alternatiivide ruumi) piiramisega. Kasu tuleneb aga institutsioonide võimest individuaalse tegutsemise keskkonda korraldada ja määratleda ning riski vähendada. Sellest lähtuvalt tekivad ja muutuvad institutsioonid siis, kui sellest kasu saavad subjektid on kahju kannatajate suhtes ülekaalus.

Transformatsiooni objektiivne paratamatus nn. sotsialistlikes riikides tulenes sellest, et neis üles ehitatud institutsioonid andsid valitsevale vähemusele eelise ekspluateeritava enamuse ees. Sellist olukorda on võimalik hoida ainult jõuga. Demokraatia arenedes asuti rahva enamiku nõudmisel ja toetusel loomulikult seesugust institutsioonilist süsteemi põhjalikult ümber korraldama. Aru tuleb aga saada sellest, et lõppkokkuvõttes kujuneb stabiilseks ja elujõuliseks ainult selline institutsiooniline süsteem, mis enamuse huvisid esindab (kaitseb) ja seetõttu demokraatlikult aktsepteeritavaks osutub. Transformatsiooni liikumapanevaks, suunavaks ja kujundavaks objektiivseks jõuks pole mingi abstraktne ideaal (näiteks turumajandus), vaid ühiskonnaliikmetele sellest tulenev resultaat (kasu või kahju).

Olukorra muudab eriti keeruliseks asjaolu, et eelkõige VMN-i vormis (laisa mõttes) ja NSVL-i vormis (kitsamas tähenduses) esinenud Vene impeeriumi lagunemisest initsieeritud varasemate majandussidemete süsteemi kokkuvahetamise tagajärjeks on majandusliku olukorra paratamatu ajutine halvenemine enamikule inimestele. Eriti just Venemaa näitab, et sellest tekkivat rahulolematust on suhteliselt kerge suunata transformatsiooni vastu. Vabanenud riikide rahvaste enamik oli nõus maksma seda vabanemise hinda. Kuid transformatsiooniga kaasneb ka ühiskonnaliikmete majandusliku olukorra suhteline muutus, varem loodud rikkuse ja vahetu majandustegevuse tulemuste jaotuse proportsioonide muutus. Kui isegi kasvava elatustaseme korral võib ühiskondliku positsiooni suhtelise halvenemise aktsepteerimine probleeme tekitada, siis elatustaseme languse puhul muutub see probleem eriti teravaks. Hoolimatu suhtumine sellesse probleemi võib transformatsiooniprotsessid tõsisesse ohtu seada. Tuleb arvestada ka sellega, et heaolu langust tunnetatakse teravamalt ja selle vastu võideldakse otsustavamalt kui heaolu tõusu eest.

Transformatsiooni muudab raskemaks ka asjaolu, et sellega seotud kulud tekivad kohe ja on vahetult tunnetatavad otsese heaolu kaotusena. Efektiivselt funktsioneerivad turud ei teki iseenesest (spontaanselt ja automaatselt), kuigi siin on lähtepunktiks kõigi subjektide igapäevane majandustegevus. Turumajandusele ja demokraatialle seadusliku baasi loomine võib kesta aastakümneid. Transformatsioonist tekkiv kasu avaldub seega alles teatud aja möödudes ja see ei ilmne sageli nii vahetult. Kui ka loodetava kasu tulevane jaotus ühiskonnaliikmete vahel enamusele tulu ei tööta, siis pole neil ka mingit põhjust transformatsiooni toetada.

Ühiskondlike hüvede teooria tegelebki individuaalsete, grupi- ja kollektiivsete (üldiste) hüvide koostoime ja kooskõlastamise probleemidega ühiskondlikus arengus. Kollektiivsete hüvede kujundamise ja kasutamise probleem on ühel poolt analoogne "vangide dilemmaga" mänguteoorias ning kujutab teiselt poolt endast institutsiooniteooria sisulist ning mõistelist tuuma [6, lk. 25]. Selle lähene-misviisi alguseks peetakse M. Olsoni 1968. aastal avaldatud tööd kollektiivse tegutsemise loogika kohta [25].

Transformatsiooni seisukohalt on oluline mõista, et demokraatlikul otsus-tamisel pole aluseks (mitte ainult ja mitte eelkõige!) ühiskonna kogutulude ja kulude vahe (transformatsioonist tulenev kogukasu), vaid saavutatava kasu jaotus (otsuseid langetavate) ühiskonnaliikmete vahel. Tekkiva kasu jaotamise (ümber-jaotamise) aspekti mitteamestamine võib kujuneda transformatsioonile saatus-likuks, kui institutsioonilise muutuse tulemusel kahjukannatajad kasu saajate suhtes ülekaalu saavutavad. Siit tuleb otsida valijate meelsuse muutumise põhjust mitmetes transformatsioonimaades – institutsioonilised muutused ei arvesta ena-muse (majanduslike) hüvidega, nende (majanduslik) olukord on halvenenud või ähvardab halveneda.

Ühiskond ei kujuta aga endast üksikindiviidide kogumit, vaid nendevaheliste suhete süsteemi. Seetõttu ei kujune ühiskondlikud otsustused üksikindiviidide "häälte summana", sest ühiskondlike institutsioonide struktuur ei vasta kunagi adekvaatselt ühiskondlike huvigruppide struktuurile ega nende mõjususe otsuste kujundamisel ei peegelda kunagi adekvaatselt ühiskondlike huvigruppide arvulist suurust. Kuna suurtes süsteemides on institutsioonilisest muutusest tulenevad kulud ja kasu üksikindiviidi tasemel teineteisest paratamatult lahutatud, siis toob ühiskonna institutsioonilise ja reaalse struktuuri erinevus endaga paratamatult kaasa institutsiooniliste muutuste mittevastavuse huvigruppide reaalsele jõu-aheldadele. See mittevastavus on seda suurem, mida suurem on ühiskonna reaalse ja institutsioonilise struktuuri diferents. Transformatsioonimaades on see diferents kahtlemata väga suur (oluliselt suurem kui stabiilsetes arenenud riikides). Seetõttu on neis riikides erinevate gruppide hüvidid tasakaalustavate institutsiooniliste muutuste saavutamise raskem ja väärarengute (ühtede gruppide eelistamine ja teiste hüvide tähelepanuta jätmine) ning nendest tuleneva vastuolude teravnemise võimalus suurem.

Institutsioonilise ja reaalse struktuuri vastavuse probleemi tähelepanuta jät-mine muudab transformatsiooni hüppeliseks (ebastabiilseks), sest hüvide pikaaja-line ja oluline eiramine sunnib ahistatud indiviide organiseeruma (oma hüvidid esindavaid organisatsioone looma). Need organisatsioonid kujunevad seda võim-samaks, mida suurem on algne surve sellele huvigrupile. Demokraatia tingimustes on loomulik tagajärg, et ahistatud grupid suruvad oma hüvid esiplaanile ja areng võib hälbida vastassuunas. Eesti poliitikas on sellise arengu ilmekaks näiteks maarahva ja pensionäride ning noorte perekondade hüvide mit-tearvestamine ühiskondlikes ümberkorraldustes, mille tulemusel tekkisid suure toetajaskonnaga Eesti Maarahva Ühendus ja Eesti Pensionäride ja Perede Liit. Nende huvigruppide otsustava tegutsemise korral võib sotsiaalse turvalisuse tagamise probleem edaspidi Eesti poliitikas keskseks kujuneda.

Ühiskondlike hüvede teoorias leiab kajastamist ka teiste kulul elamine (saksa k. *Trittbrettfahren*) kui transformatsioonimaadele eriti oluline probleem. Institutsioon kui ühiskondlik hüve on jagamatu, selle kasutamist reguleerivad ainult üldised eeskirjad. Ta kaitseb ühtviisi hästi nii selle ülesehitamise ja funktsioneerimise kulusid kandvate kui ka mittekanvate indiviidide hüvidid. Indi-vidiide suurest hulgast tulenev anonüümsus ja ühiskondliku kontrolli nõrkus meelitab mõningaid indiviide kulude kandmisest kõrvale hoiduma ja ainult teiste poolt loodud hüvesid nautima. Selline mentaliteet on paraku eriti levinud trans-formatsioonimaades, kus inimeste aktiivsus ja iseorganiseerumine olid pärsitud ning enamik ühiskondlikke institutsioone tegutses kaudselt (tsentraliseeritud ümberjaotamise kanalite kaudu) saadud vahendite varal. Edu saavutavad trans-

formatsioonimaades vähemalt esialgu need huvigrupid, kes on teistest suuremal määral valmis (võimelised ja nõus) endale kasulike institutsiooniliste muudatuste saavutamiseks vajalikke kulutusi kandma.

Erilist tähelepanu vajab ülaltoodust lähtuvalt ka transformatsioonimaades erinevate huvigruppide majandusliku võimsuse arvestamine ja tasakaalustamine institutsioonilises arengus, sest huvigruppide majanduslik võimsus on paratamatult erinev. Väärarengute vältimiseks tuleks huvigruppide esindamiseks leida eelkõige nende arvukusest, mitte majanduslikust võimsusest lähtuvad finantseerimismoodused, sest vastasel korral omandab majanduslik võimsus institutsioonilises arengus liiga suure rolli.

Huvigrupi valmidus endale kasuliku institutsioonilise muutuse kulude katmiseks ei tulene üksnes selle üldisest majanduslikust võimsusest, vaid ka grupi suurusest ja omadustest. Väikese homogeense grupi korral on vahendite kontsentreerimine lihtsam. Suures grupis on huvide tunnetamine väiksem, anonüümsus suurem ja omavaheliste suhete mõju nõrgem, mistõttu ka vahendite mobiliseerimise võimalused on väiksemad. Sellest tulenevalt on suurte gruppide puhul olemas reaalne oht, et vajalik kollektiivne hüve (institutsioon või selle muutus) jääb loomata. Grupi liikmed tuleb sisemiste sunnimehhanismidega (sanktsioonidega) või väliste impulssidega selleni viia, et nad ühise huvi nimel koos tegutseksid [25, lk. 43]. Institutsioonide loomise, muutmise ja funktsioneerimise kulude katmise kõrval kerkib sanktsioonide probleem veelgi teravamalt ühiste käitumisreeglite rikkumise (institutsioonide eiramise) puhul üksikute ühiskonnaliikmete poolt. Nende probleemidega on formaalloomiliselt tegelnud mänguteooria.

Mänguteooria lähtub tüüpilistest huvikonstellatsioonidest ning püüab leida erisuguste situatsioonide puhul vastust küsimusele, kuidas ja millised institutsioonid neis tekivad [6, lk. 21]. Huvikonstellatsioonid jagunevad kolmeks tüübiks:

– koordinaatsiooni probleem: kõigile kasuliku koostöö tagamiseks on vaja kokku leppida ühistes reeglites (keel ja selle grammatika, vasak- või parempoolne liiklus jms.). Et sellised reeglid ja nende järgimine on indiviidide huvi suhtes üldjuhul neutraalsed ja parandavad kõigi indiviidide heaolu, siis ei teki nende reeglite väljatöötamisel ja järgimisel sisulist huvide konflikti;

– kokkuleppe saavutamise ja järgimise probleem: sotsiaalse korra klassikaline probleem, mida mänguteoorias tuntakse "vangide dilemmana". See olukord tekib siis, kui ühtsete reeglite kehtestamine ja järgimine suurendab küll kogu grupi poolt saavutatavat kasu ning ka iga üksiku indiviidi kasu, kuid kokkulepitud reeglite eiramine võib anda reeglite rikkujale lisatulu ning kahjustada teiste grupi liikmete huvisid. Kokkulepe saab hõlmata ainult seda osa tegevusest, millest kõik indiviidid kasu saavad ja põhiprobleemiks kujuneb, kuidas hoida ära kokkuleppe rikkumist mõnede indiviidide poolt;

– huvide tasakaalustamise probleem: ühe grupiliikme kasu suurenemine (kahju vähenemine) saab toimuda ainult teiste grupiliikmete kasu vähenemise (kahju suurenemise) arvel. Sellistes tingimustes on stabiilse vabatahtliku kokkuleppe saavutamine võimatu. Kõigile grupiliikmetele kohustuslikud reeglid saavad tekkida ja püsida ainult mingi majandusvälise jõu toimele.

Kahe esimese probleemi lahendamisele on ühine institutsioonide tekkimise problemaatika, kahele viimasele aga institutsioonide funktsioneerimise tagamise problemaatika. Mänguteooria kontsentreerib tähelepanu teisele situatsioonile ja püüab leida kooperasiiooni (koostöö, reguleeriva institutsiooni) spontaanset (ilma väliste jõudude sekkumiseta) tekkimise võimalusi ja põhjusi. Ühiskondlik-politiliselt tähendab spontaansus, et ühine huvi on tegelikult olemas ja seda tunnetatakse ja tunnustatakse individuaalselt. Sel juhul tekiks ja eksisteeriks ühiskonnas ainult konkreetsele olukorrale adekvaatsed institutsioonid, mis muutuksid vastavalt olukorra muutumisele.

Spontaanselt tekkivad, muutuvad (arenevad) ja likvideeruvad (lagunevad) institutsioonid ei loo aga stabiilsust ja kindlustunnet. Gruppide suurenedes väheneb võimalus üldiste institutsioonide (kokkulepete) spontaanseks tekkimiseks ja need kujunevad suurema anonüümsuse tõttu ka nõrgaks ning ebastabiilseks. Seega kujuneb suurtes gruppides nii individuaalsete kui ka grupihuvide kaitsmine omaette probleemiks, mis vajab samuti institutsioonilist lahendust. Omakohus kokkulepete või reeglite rikkujate üle ei ole lahendus, sest see võib kaasa tuua anarhia, rääkimata juba reeglite (kokkulepete) erinevast mõistmisest (interpretatsioonist). Seetõttu on otstarbekas kokku leppida ühe institutsiooni loomises, kelle kompetentsi kuulub kokkulepetest kinnipidamise tagamine, sealhulgas kokkulepete rikkujate suhtes ettenähtud sanktsioonide rakendamine. Ajalooliselt täitis selliseid funktsioone riik, aga riikide suhtes viimasel ajal üha enam ka rahvusvahelised organisatsioonid. Nende institutsioonide tähtsus seisneb selles, et nad aitavad minimeerida vastastikuse usalduse puudumisest ja anonüümsusest tulenevaid kulutusi institutsioonide funktsioneerimisel selleks ette nähtud sanktsioonide mehhanismiga.

Riigi rolli käsitlevad teooriad. Loomulikult pole riik ajalooliselt kujunenud ideaalse skeemi kohaselt, s. t. ühiskonnaliikmete vabatahtlikult, konsensuse või enamushääletuse teel sõlmitud kokkulepete täitmise garanteerimiseks. Ka piisavate volitustega riiklike organite olemasolu ja tegevus pole veel garantiiks, et nende mõjupiirkonda kuuluvad ühiskondlikud institutsioonid ka efektiivselt funktsioneerivad ja sujuvalt arenevad. Riigiorganites rakendatud inimesed toimivad samuti omakasust lähtuvalt, s. t. nende vahetu eesmärk on maksimeerida enda ja teda toetava grupi või klassi sissetulekud [26, lk. 25 jj.]. Teoreetiliselt võiks ju ette kujutada, et efektiivsete institutsiooniliste muutuste teostamise ja institutsioonide häireteta funktsioneerimise tagamisega suurendab ametnik ühiskondlikku rikkust, mis lõpuks maksusüsteemi kaudu ka temani jõuab. Paraku ei vasta saadud tulemus üldiselt ametniku poolt rakendatud jõu- ja ajakulule ning ta eelistab seetõttu vastavad kulutused minimeerida või kiiremaid tuludeni jõudmise viise leida.

Sõltumatu korda hoidva jõukeskuse (riigi) tekkimisega seonduvatest probleemidest on üks peamisi nimetatud institutsiooni püüe oma kompetentsi laiendada ja võimu tugevdada üle algselt ette nähtud ning objektiivselt vajalike piiride. Seega tuleb riigiorganite suhtes rakendada pidevat ühiskondlikku kontrolli, et vääringuid ära hoida. Ühelt poolt peab riigiorganid varustama võimuga, mis tagaks efektiivse järelevalve ja sanktsioonide mehhanismi kaudu ühiskondlike kokkulepete täitmise, s. t. ühiskondlike institutsioonide häireteta funktsioneerimise. Teiselt poolt peab välja töötama efektiivsed abinõud, et hoida ära riigiorgani võimupiiride suvaline laiendamine ja võimu suvaline rakendamine ametnike poolt.

Arengu peamiseks takistuseks võib kujuneda ametniku püüd võimu ja privileege säilitada ning seega neid ohustavaid muutusi ära hoida. Ühelt poolt tähendab see vananenud institutsioonide konserveerimist, s. t. ühiskondliku arengu takistamist, sest institutsiooniliste muutuste käigus on endistel võimukandjatel sageli raske vanu võimupositsioone säilitada või nendega võrdväärseid uusi hõivata. Teiselt poolt tähendab püüd võimu hoida lisakulutusi, sest tuleb end kaitsta muutusi pooldavate jõudude vastu ja katta poolehoidjate kulutused võimu kaitsmisel ning rahuldada nende majanduslikud huvid.

Vahendite suunamine vananenud institutsioonide säilitamisele suurendab aga maksumaksjate koormust või vähendab muude ühiskonnale vajalike kulutuste tegemise võimalusi. Seega hakkavad paratamatult veelgi laienema ja teravnema vastuolud muudatuste pooldajate ja vastaste vahel. Ainult demokraatlikus ühiskonnas saavad laiu ühiskonnakihte haaravad vastuolud laheneda loomuliku arengu teel ja rahumeelselt: perioodiliselt korduvad valimised sunnivad valitsevaid rühmitusi muudatusi tegema või tuleb võimule muudatusi pooldav opositsioon. Mingit ühiskondlikku minoriteeti puudutavad probleemid võivad aga

enamusedemokraatia raames pikemat aega lahendamata jääda, sest enamust need probleemid ei puuduta, ei huvita või takistavad eelarvamused nende objektiivset käsitlemist. Totalitaarses režiimis on aga loomulik areng alati pärsitud ning vastuolude teravnemine ühiskonna arenguvajaduste ning jäigastunud institutsioonide vahel paratamatult. Varjatud vastuolud teravnevad ka selle tõttu, et "üksikule indiviidile riigivõimule vastuhakkamisest tekkivad kulud põhjustavad apaatiat või riiklikele ettekirjutustele allumist, ükskõik kui rusuvad need ka oleksid" [26, lk. 32]. Seetõttu nõuab riiklike institutsioonide areng tihti radikaalseid (revolutsioonilisi) abinõusid.

KOKKUVÕTE

Transformatsiooniteooriat luua pole ilmselt võimalik. Transformatsiooniga seotud probleeme on aga vaja komplekselt ja süsteemselt teaduslikult uurida ning üldistada. Eriti tuleks rõhutada transformatsiooniuringute interdistsiplinaarsuse arendamise ja empiirilise aluse tugevdamise vajadust.

Transformatsiooni peamised probleemid tulenevad sellest, et ühiskonna erisuguste allsüsteemide kokkupuutepunktides tekivad muutuste perioodil paratamatult pinged. Traditsioonilised teooriad on üles ehitatud ühe valdkonna jaoks ajalooliselt väljakujunenud keskkonnas. Ainult interdistsiplinaarsed uuringud suudavad ületada traditsiooniliste teooriate (selgitusjõu või kasutusala) piiratusi.

Nõrgaks küljeks on kahtlemata transformatsiooniprotsesside juhtimise eba piisav empiiriline põhjendatus. Sisulised otsused langetatakse peamiselt kvalitaativsele analüüsile toetudes või lihtsalt üldistest teoreetilistest seisukohtadest lähtudes. Sellised otsused on reaalse olukorraga seostamata ning jäävad realiseerimata või annavad ootamatuid negatiivseid kõrvalefekte. Majandusteaduse ülesandeks on transformatsiooniprotsessis eelkõige just konkreetse riigi reaalsete olude empiirilise uurimise abil majanduspoliitilised soovitusel välja töötada. Empiirilisteks uuringuteks sobiv, piisav ja usaldusväärne statistika aga alles hakkab transformatsioonimaades kujunema ning olemasolevagi statistika kasutamise oskused on poliitilise ja majandusliku juhtkonna hulgas enam kui tagasihoidlikud.

Kapitalismi ja sotsialismi vastasseisu taandumine ja peatne kadumine ning demokraatliku turumajandusliku arenguperspektiivi üldine tunnustamine toovad aga järgnevatel aastatel tõenäoliselt kaasa ühiskondliku arengu probleemide tähtsuse ja ühiskonnateaduste rõhuasetuste olulise muutuse. Selleks peavad teadlased ja teaduslikud institutsioonid valmis olema. Enam kui kahekümne transformatsioonimaa majanduspoliitilised ettevõtmised ja kogemused annavad uurimistööks üha enam väärtuslikku materjali.

KIRJANDUS

1. Egger, U., Kappel, R., Melzer, A. Osteuropa auf dem Weg zur Marktwirtschaft: Gedanken zur Unterstützung des Übergangs. – Osteuropa. Wirtschaft. Jg. 1992. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, Stuttgart, 19–51.
2. Wolff-Poweska, A. Politische Kultur in den postkommunistischen Gesellschaften. – Rmt.: Weidenfeld, W. (koost.). Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Bertelsmann Stiftung, Gütersloch, 1993, 27–45.

3. Paraskevopoulos, S. Erklärungsansätze der Systemtransformation. – Rmt.: Hartwig, K.-H., Thieme, H. J. (koost.). Transformationsprozesse in sozialistischen Wirtschaftssystemen. Springer Verlag, Heidelberg, 1991, 3–28.
4. Weidenfeld, W. Die Verantwortung des Westens für den Wandel in Mittel und Osteuropa. – Rmt.: Weidenfeld, W. (koost.). Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Bertelsmann Stiftung, Gütersloch, 1993, 11–24.
5. Balzer, H. Osteuropäische Wirtschaft in der Transformation – Theoriedefizite und Praxisanspruch. Tagungsbericht. Berlin 17. 2. 1993. – Osteuropa - Wirtschaft. 38. Jg., 1993, 262–267.
6. Leipold, H. Institutioneller Wandel und Systemtransformation – ökonomische Erklärungsansätze und ordnungspolitische Folgerungen. – Rmt.: Wagener, H.-J. (koost.). Anpassung durch Wandel. Dunker & Humblot, Berlin, 1991, 17–38.
7. Popper, K. R. Das Elend des Historismus. 3. verarb. Aufl. Tübingen, 1971.
8. Eucken, W. Die Grundlagen der Nationalökonomie. 6. Aufl. Berlin; Göttingen; Heidelberg, 1950.
9. Apolte, T. Politische Ökonomie der Systemtransformation. Duisburger Volkswirtschaftliche Schriften, Bd. 15. Hamburg, 1992.
10. Apolte, T., Cassel, D. Dezentralisierung durch "kapitalistische" Marktwirtschaft: Radikaler Systemumbruch. – Rmt.: Hartwig, K.-H., Thieme, H. J. (koost.). Transformationsprozesse in sozialistischen Wirtschaftssystemen. Springer Verlag, Heidelberg, 1991, 111–152.
11. Peters, H.-R. Transformationstheorie und Wirtschaftspolitik. – WiSt, Heft 8, Aug. 1990, 384–389.
12. Weidenfeld, W. (koost.). Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Bertelsmann Stiftung, Gütersloch, 1993.
13. Lamentowicz, W. Politische Instabilität in Ost- und Mitteleuropa: Innenpolitische Gefährdungen der europäischen Sicherheit und Integration. – Rmt.: Weidenfeld, W. (koost.). Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Bertelsmann Stiftung, Gütersloch, 1993, 55–79.
14. Wagener, H.-J. (koost.). Anpassung durch Wandel – Evolution und Transformation von Wirtschaftssystemen. Dunker & Humblot, Berlin, 1991.
15. Smith, A. Der Wohlstand der Nationen. Eine Untersuchung seiner Natur und seiner Ursachen. 2. Aufl. München, 1978.
16. Ullmann-Margalit, E. Invisible Hands Explanations. – Synthese, 1978, 39, 263–291.
17. Vanberg, V. "Unsichtbare-Hand-Erklärung" und soziale Normen. – Rmt.: Todt, H. (koost.). Normengeleitetes Verhalten in den Sozialwissenschaften. Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 141. Berlin, 1984, 115–146.
18. Schumpeter, J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmensgewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus. 6. Aufl. Berlin, 1964.
19. Schumpeter, J. Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie. 3. Aufl. München, 1972.
20. Rostow, W. W. Stadien wirtschaftlichen Wachstums. 2. Aufl. Göttingen, 1967.
21. Delhaes, K. v. Stadien wirtschaftlichen Wachstums nach W. W. Rostow. – Rmt.: Blaich, F. jt. (koost.). Wirtschaftssysteme zwischen Zwangsläufigkeit und Entscheidung. Stuttgart, 1971.
22. Aron, R. Die industrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1964.
23. Galbraith, J. Die moderne Industriegesellschaft. München; Zürich, 1968.
24. Рейльян Я. Аналитическая основа принятия управленческих решений. Финансы и статистика, Москва, 1989.
25. Olson, M. Die Logik des kollektiven Handelns. Tübingen, 1968.
26. North, D. C. Theorie des institutionellen Wandels. Tübingen, 1988.

DIE NOTWENDIGKEIT UND MÖGLICHKEIT DER TRANSFORMATIONSTHEORIE FÜR DIE TOTALITAREN LÄNDER MIT DER KOMMANDOWIRTSCHAFT (wirtschaftspolitischer Aspekt)

Janno REILJAN

Im Artikel werden die theoretischen Aspekte der gesellschaftlichen Erneuerung in den sogenannten sozialistischen Ländern, insbesondere in den baltischen Staaten, behandelt. Die Entwicklungsprobleme dieser Länder werden in zwei Dimensionen analysiert – die Transformation der Gesellschaft und die Qualität der Länder als Unternehmensstandort in der Weltwirtschaft. Das Hauptproblem, das im Artikel behandelt wird, lautet: Wäre es möglich und notwendig, eine spezielle Transformationstheorie auszuarbeiten oder reicht es im Transformationsprozeß aus, die schon ausgearbeiteten (traditionellen) marktwirtschaftlichen Theorien zu benutzen oder adaptieren? Der Verfasser vertritt und verteidigt die Meinung, daß es nicht notwendig und möglich ist, eine neue Transformationstheorie auszuarbeiten.

Vorerst wird die Notwendigkeit der Anwendung des neuen Begriffs "die Transformation" anstelle der Begriffe "die Reform" oder "die Revolution" analysiert. Von der einen Seite, die Anwendung eines neuen Begriffs wird durch die qualitative Abweichung der heutigen Prozesse der gesellschaftlichen Entwicklung vom klassischen Inhalt der Begriffe der Reform und der Revolution bedingt. Von der anderen Seite, der Autor des Artikels führt die Diskussion mit den Vertretern der Meinung, daß in diesen Ländern historisch qualitativ neue Bedingungen herrschen.

Man könnte von einem qualitativ neuen gesellschaftlichen Prozeß sprechen, wenn: a) die neuen Ziele der Entwicklung gestellt wären; b) die spezifischen Entwicklungsbedingungen herrschen würden; c) die neuen Methoden und Mittel angewendet würden. Von diesen Aspekten angesehen kann man die Transformationsprozesse nicht als die historisch neuen Erscheinungen schätzen: als das Entwicklungsziel wird der Aufbau einer demokratischen Marktwirtschaft hervorgehoben; von der Seite der Entwicklungsbedingungen ähnelt der sogenannte Sozialismus prinzipiell dem mittelalterlichen Feudalismus (d.h., einer vorkapitalistischen gesellschaftlichen Formation); als Methoden und Mittel der Transformation werden die bekannten und lange angewendeten Institutionen für den Aufbau der demokratischen Marktwirtschaft vorgeschlagen. Es kann darum nicht als möglich und notwendig geschätzt werden, eine völlig neue Theorie der Transformation aufzubauen – die Prozesse des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus sind schon lange bekannt und theoretisch verallgemeinert.

Die Transformationsprozesse brauchen aber dringend gründliche theoretische Behandlung. Man muß Lösungen für viele scharfe Entwicklungsprobleme finden:

- der Widerspruch des Entwicklungsniveaus der Gesellschaft und Wirtschaft;
- der Widerspruch der Demokratie und der Stabilität;
- der Widerspruch der Freiheit und Sicherheit;
- der Widerspruch des Entwicklungsniveaus der Ausbildung des Volkes und der Wirtschaft.

Die schnelle Veränderung der Basisbedingungen des gesellschaftlichen Lebens wird durch die Paradoxe, die in den Transformationsprozessen in Rechnung getragen werden müssen, begleitet:

- das Pradox des doppelten Nihilismus;
- das Pradox des doppelten Instrumentariums;
- das Pradox der utopischen Ideologie;
- das Pradox der bürgerlichen Anarchie;

- das Pradox der emotionell ausgebeuteten Gesellschaft;
- das Pradox des Mißtrauens.

Man muß die Antworten auf viele neue Fragen finden: Welche Etappen beinhaltet die Transformation? Welche Reihenfolge und Länge haben die Etappen des Transformationsprozesses? Wie verändert sich die Organisation der Staatengemeinschaft in Europa und in der ganzen Welt nach der Überwindung der ideologischen Bipolarität der Welt? Wie formiert sich die Struktur der Gesellschaft in den postsozialistischen Ländern? Und viele andere mehr.

Am Ende des Artikels werden die Theorien, die die Analyse des Wesens und der Gesetzmäßigkeiten der Transformation erlauben, vorgestellt. Diese Theorien werden in zwei Gruppen gegliedert:

- die politischen Theorien (von K. Marx, J. Schumpeter, W. Rostow, R. Aron, J. Tinbergen, J. Galbraith);
- die methodologischen Theorien (Theorien der institutionalen Entwicklung; Theorie der öffentlichen Güter; Spieltheorie).

НЕОБХОДИМОСТЬ И ВОЗМОЖНОСТЬ СОЗДАНИЯ ТЕОРИИ ТРАНСФОРМАЦИИ ТОТАЛИТАРНЫХ СТРАН С КОМАНДНОЙ ЭКОНОМИКОЙ (хозяйственно-политический аспект)

Янно РЕЙЛЬЯН

В статье обсуждаются теоретические аспекты общественного обновления в т.н. социалистических странах. Проблемы развития этих стран рассматриваются с двух сторон – трансформация общества и их качество как места предпринимательства.

Для начала анализируется необходимость введения нового понятия "трансформация" вместо понятий "реформа" и "революция" общества. Прежде всего это оправдано качественным отличием сегодняшних процессов общественного развития в постсоциалистических странах от реформ или революций в классическом понимании. К тому же автор не согласен с мнением, что в этих странах происходят качественно новые процессы в историческом плане.

О новом общественном процессе мы можем говорить при наличии: новой цели развития; специфичности исходных условий развития; новых методов и средств развития. С этой точки зрения процессы трансформации не являются новыми: целью развития поставлено построение демократического общества с рыночной экономикой; по исходным условиям развития т. н. социализм соответствовал в своих основных чертах средневековому феодализму (докапиталистической формации); в качестве методов и средств трансформации применяются известные институты развития рыночной экономики и демократического общества. Исходя из этого нельзя признать возможным и необходимым создание некой новой "теории трансформации", так как процессы перехода от феодализма к капитализму давно известны и теоретически обобщены.

Процессы трансформации требуют теоретического анализа. Необходимо разрешить многие острые проблемы, обусловленные возникшими противоречиями между:

- уровнями развития общества и экономики;
- демократией и стабильностью;

– свободой и защищенностью;

– образовательным уровнем населения и уровнем развития экономики.

Резкое изменение основ функционирования общества порождает парадоксы, которые тоже необходимо учитывать при трансформации. Назовем из них шесть:

– парадокс двойного нигилизма;

– парадокс двойного инструментария;

– парадокс утопической идеологии;

– парадокс гражданской анархии;

– парадокс эмоционально истощенного общества;

– парадокс недоверия.

Необходимо найти ответы на многие новые вопросы: об этапах трансформации, их последовательности и длительности; об изменении общеевропейской системы мирного сосуществования после преодоления биполярности; о формировании общественной структуры пост-социалистических стран и т. д.

Далее рассматриваются теоретические разработки, позволяющие раскрыть сущность трансформационных процессов. Они подразделяются на две группы:

– политические теории (К. Маркса, Й. Шумпетера, В. Ростова, Р. Арона, Я. Тимбергера, Й. Галбрайта);

– методологические теории (теория институционального развития, теория публичных благ, теория игр).

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

Man kann nicht nur sagen, dass die Revolution notwendig ist, sondern auch, dass sie notwendig ist, wenn die Bedingungen herrschen.

– das Paradox der utopischen Ideologie;

– das Paradox der bürgerlichen Ideologie;

– уровнем развития общества и экономики;

– демократией и стабильностью;